

TÜRKİY TILLERDE NUMERATIVLERDİN ÜYRENİLİWI

*Xudaybergenova Difuza Aytbay qızı**Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı*

Annotaciya. Bul maqalada tiykarınan numerativ sózlerdın túrkiy tiller tariyxında qay dárejede úyrenilgeni sonday-aq, házirgi waqıtta qollanılátuǵın túrkiy tillerge ortaq bolǵan numerativler haqqında sóz etiledi. Qaraqalpaq tilinde bar bolǵan numerativ sózler basqa da túrkiy tiller mısalı, ózbek hám qazaq tillerinde qollanılıwshı numerativ sózler menen mánilik tárepten salıstırılıp kórip shıǵıldı

Tirek sózler: numerativ, dana, túp, tirnek, lek, juft, nafar, tilshi ilimpazlar.

Qaraqalpaq xalqı mádeniyatınıń milli sáwlesi bolǵan qaraqalpaq tili tuwısqan xalıqlar tili hám basqa da tillerdin tásirinde toqtawsız rawajlanıp, sózlik qorı jáne de keńeymekte. Bul jaǵday qaraqalpaq til bilin izertlewshileriniń aldına bir qatar áhmiyetli hám juwapkershilikli wazıypalar qoymaқта.

Qaraqalpaq til biliminde ilimiy tárepten úyreniwdi talap etetuǵın júdá kóp máseleler bar, solardan biri bolsa, qaraqalpaq tilindegi san menen qollanılátuǵın numerativler. Numerativler qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı, grammatikalıq qurılısın úyreniwde hám ilimiy tárepten tiykarlap beriwde áhmiyetli bolıp tabıladı. Numerativ sózlerdi toplaw hám olardıń ózine tán ózgesheliklerin úyreniw tek ǵana qaraqalpaq tili ushın emes, al basqa túrkiy tiller ushın da úlken áhmiyetke iye. Áne, usı jaǵdaylardı esapqa alǵan halda, ilimiy jumısımızda qaraqalpaq tilindegi numerativlerdin ózine tán ózgesheliklerin anıqlawǵa, olardıń qollanılıw sheńberi, mánilik túrlerin belgilewge háreket qıldıq.

Zattıń muǵdarın ólsheude qollanılátuǵın sózlerdi tyurkologlar “esap sózler”, “san menen predmet ortasında qollanılıwshı sózler”, “numerativler” dep túrli at penen ataydı. Biz de jumısımıza bunday sózlerdi til biliminde qabıl qılınıwı boyınsha numerativler yamasa numerativ sózler dep atadıq. Numerativ sózler zattıń muǵdarın ólsheude belgili dárejede ólsheude birligi sıpatında xızmet qıladı.

Numerativler sanaq san menen sanaltuǵın zat arasında kelip, olardıń túrli jaǵdaylarına baylanıslı ólsheudi bildirip keledi: *Usı maqset penen ol Dáwletovtıń qaptalına kelip, ózine bir stakan mineral suw quyıp aldı da: - Dáwletov, - dedi stakandı awzına jaqınlatpastan burın* [6:11].

- *Awa, biziń awıl “Jańalıq” sovxozınan on bes kilometrdey-aq, qashılıqta turadı* [6:28].

Joqarıdaǵı biz, *bir stakan mineral suw* degen mısaldı aldıq bul jerde stakan sózi bir sanlıǵı menen birge kelip mineral suwdıń muǵdarın bildirip kelgen. Al, keyingi mısalda *kilometr* sózi uzınlıq ólshem birligin bildirip tur.

Ózbek tilindegi numerativ sózler haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar “Ózbek tili sabaqlıǵı” hám “Ózbek tilinen qollanba” kitaplarında ushıraydı. Olarda ózbek tilindegi nafar, juft, nusxa, tup, boǵ, júra, gektar, tonna, centnet, litr, metr, bosh, qarich, hovuz sıyaqlı numerativler sanaq sanlıqlar menen birge keliwi haqqında aytıladı.

A.N.Kononov, V.V.Reshetov, A.K.Borovkovlar ózbek tilinde jumsalatuǵın numerativlerden boǵ, bosh, nafar, nusxa, juft, dona, tup sıyaqlılardıń qollanılıw hám ańlatqan mánileri haqqında aytıp ótedi.

Bunnan tısqari H.Kamilova da ózbek tilinde qollanılatuǵın numerativlerdiń bir qanshasın atap ótedi, olardan gramm, centner, metr sıyaqlılardıń házirgi waqıtta keń túrde qollanılıp atırǵanın aytıp ótedi. Sonıń menen birge, házirgi kúnde qadaq, batpan sıyaqlı numerativlerdiń qollanılıwı azayǵanı, kórkem shıǵarmalarda sol dawirdiń koloritin beriw ushın ǵana paydalanılatuǵınlıǵın aytıp ótedi. Sonday-aq, numerativ sózlerdiń sanalatuǵın zattıń ózgesheligine qaray jumsalıwı orınlı ekenligi aytıladı.

Biz bilemiz numerativler sanaq sanlar menen birlikte qollanıladı, ásirese, bir sanı menen jiyi qollanıladı. Buǵan sebep, bir sanınıń sanlıq mániden basqa da mánide qollanılıwı bolıp tabıladı. Numerativ sózlerdiń qanday sanlar menen birge qollanılıwı hám olardıń semantikalıq túrleri haqqında M.Asqarovanıń bir qansha ilimiy pikirleri dıqqatqa ılayıqlı.

Sonıń menen bir qatarda, ózbek tilshi ilimpazları bolǵan S.Nizomiddinova, A.Ishaevler de numerativlerdiń ayırım túrleri hám olardıń ózine tán ózgeshelikleri haqqında túsinik berip ótken.

Numerativ sózler hám olardıń ańlatatuǵın mánileri haqqında tilshi ilimpazlar qısqasha bolsa da pikir júritken. Degen menen, bul temanıń túrkiy tillerde úyreniliwi hám ashıp beriliwi hár túrli. Olar numerativlerdiń mánilik túrlerine itibar berip, onı qollaw haqqında pikirdi alǵa súrgen bolsa, ayırımları numerativlerdi sanap kórsetiw menen sheklengen. Tilshi ilimpazlardan M.A.Kazembek, V.M.Nasilov, A.K.Dmitriev, N.A.Baskakov, N.Mirzazada, X.Bayliev, A.Xasenovlar numerativlerdiń bir qanshasınıń atın kórsetip, olardıń qanday zatlarǵa qarata sanaq san menen birge qollanılıwın aytıp ótedi.

Numerativ sózlerdiń túrkiy tillerde qollanılıw ózgesheliklerin úyreniwde A.N.Kononovtıń ilimiy izlenisleri ayırıqsha dıqqatqa ılayıqlı. Ilimpaz numerativler haqqında bir qansha tolıq maǵlıwmatlar berip, olardı ańlatatuǵın mánisine qaray 3 toparǵa bólip qaraǵan:

- 1) Anıq ólshem birligin bildiretuǵın numerativler (gramm, kilogramm, metr, kilometr, litr, gektar);
- 2) Anıq emes ólshem birligin ańlatatuǵın numerativler (qalta, stakan, shiyshe, qutı,);
- 3) Sanaq san menen sanalatuǵın sózler (bas, dana, jup, bólek) arasında qollanılatuǵın arnawlı sózler.

Sonday-aq, A.N.Kononov numerativ sózlerdiń hámmesi de anıq muǵdardı berip kelmeydi dep kórsetedi. Joqarıda aytııp ótken metr, gramm, gektar sıyaqlı numerativler barlıq tillerde sonıń menen bir qatarda, qaraqalpaq tilde de anıq muǵdardı bildirse, qalta, stakan, shıyshe sıyaqlı numerativler anıq emes muǵdardı ańlatadı.

Bulardan tısaqarı, túrkiy tillerge tiyisli bir qatar ilimiy miynetlerde numerativ sózler, olardıń qollanıwı, ańlatqan mánileri haqqında bir qansha pikirlerdi alǵa súrgen. Hátte olardıń ayırımlarında numerativ esaplanatuǵın ayırım sózlerdiń qanday affiksler arqalı jasalatuǵınlıǵı da aytıp ótilgen.

Biz bilemiz numerativ sózler sóz shaqaplarınıń biri bolǵan sanlıq penen baylanıslı túrde úyreniledi. Sebebi túrli muǵdar hám ólshemdi bildiriwde bunday sózler derlik hámme waqıt sanlıq penen, tiykarınan, sanaq san menen birge qollanıladı. Sol sebepli joqarı da aytııp ótilgen tilshi ilimpazlar da numerativler máselesin sanlıq sóz shaqabın úyreniw barısında túsindirip ótken. Usı qatarda sonı da aytıp ótiwimiz kerek qaraqalpaq tilinde de numerativler sanlıq sóz shaqabı menen qatar úyrenilip kelinbekte.

Qazaq til biliminde de bul baǵdarda túrli ilimiy izertlewler alıp barılǵan. Qazaq tilinde qollanıwshı numerativler sonday-aq, olardı basqa da túrkiy tiller menen salıstırǵan halda úyrenilgen. J.Sh.Axmedoleva ólshew mánidegi sózlerdi leksika-semantikalıq tárepten birneshe mánilik toparlarga bólip, olardıń túrleniw ózgesheliklerine, grammatikalıq qurılısına, sintaksislik modeline itibar qaratqan. Dissertaciyasın alıp qarasaq, tómendegishe pikirlerdi kórsek boladı: “Esap sózler zattıń ózin yamasa onıń sanın bildirmeydi, onıń sanalıwı menen baylanıslı túsiniqlerdi bildiredi”-dep, esap sózlerdi úsh toparǵa bólip kórsetedi: 1) zat yamasa nárse birlikleriniń atalıw esabı: bas, tal, túp; 2) adamlardıń toparınıń esabı: taypa, top, qawım; 3) mallardıń tobınıń esabı: úyir, tabın, qora.

E.N.Janpeysov “Этнокультурная лексика казахского языка” atlı miynetinde “Abay jolı” romanında ushırasatuǵın xalıqlıq ólshemlerdiń shıǵıw tórkinin, etnolingvistikalıq tábiyatın, semantikalıq ózgesheliklerin úyrenip, xalıqlıq ólshemge baylanıslı mınanday pikir bildiredi: “В казахском языке, так же как и некоторых других тюркских языках, для обозначения длины и расстояния числовому выражению могут подвергаться не сами предметы, а такие их физические свойства, как протяженность, объём, вес и т.п.”. Alım sere, sere qarıs, shar, súyem, qarıs, soqır, tirnek, kúresh, lek, túmen, toq, qaq, besin, ekinti sıyaqlı xalıq metrologoyasına kiretuǵın sózlerdiń etimologiyasına tallaw jasap, ólshem mánisindegi sózlerdi numerativ dep ataǵan.

S.E.Janpeysova “Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы” kandidatlıq jumısınıń avtoreferatında: “Xalqımızdıń ózine tán metrologiyalıq júyesi qazaq aqın-jazıwshılarınıń shıǵarmalarındaǵı ólshem mánidegi túrli sóz qollanıwda ayqın seziledi. Misalı, olardaǵı bir boy, altı en, bes taqa, úsh qat, on eki qursaw, bir qoyın, eki qarın, altı qosaq, bes buda, bir qaǵaz, segiz jup, bir qushaq, jalǵız túp shiy, bir uwıs, eki

baspaq, eki zeket, eki qursaқ sıyaqlı numerativ mánidegi sózlerdiń aldınǵı sınarları-sanaq sanlar, al ekinshi sınarları házir klassifikatorlar delinip júr”- degen maǵlıwmatlar berip ótken.

2003-jılı K.Q.Kúrkebaev “Қазақ тіліндегі өлшемдік ұғымдардың этнолингвистикалық сипаты” temasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasını qorǵadı. Waqıt penen keńisliktegi ólшем túri, olardıń izertlew tariyxı, ólшем birliklerine baylanıslı etnografizmler menen etnofrazeologizmler, uzınlıq, aralıq, awırlıq, kólem ólшем birlikleriniń etnolingvistikalıq tárepten tereń úyrenilgen bul miynetti de qunlı desek qátelespeymiz.

Ulıwma aytqanda, til biliminde, ásirese, túrkiy tillerinde numerativ sózler óziniń áhmiyetliligin eski waqıtlardan baslap-aq saqlap kelgenligin joqarıda ayılǵan qatar ilimiy izertlewler arqalı da kórip óttik. Bul baǵdarda túrkiy tillerinde kóp ǵana jumıslar alıp barılǵanın, sonıń ishinde qazaq til biliminde ólшем birliklerin ańlatıwshı sózlerdiń ústinde kóplegen izertlewler júrgizilgenin ayrıqsha atap ótiw kerek. Qaraqalpaq til bilimi bul temaǵa baylanıslı ele de kóbirek izlenislerge óz mıtájligin bildiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Хамдамов П. Хозирги ўзбек тилида нумеративлар. –Тошкент, «Фан», 1983.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М, 1956.
3. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. -Алматы: Наука, 1989.
4. Жанпейісова С. Е. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы (қазақ ақын-жазушыларының шығармалары бойынша) //Канд. дисс. автореф. Алматы, 1996ж.
5. Күркебаев К.Қ.Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты (ұзындық, арақашықтық, салмақ-көлем өлшемдері негізінде) // Канд. дисс. Алматы, 2003ж.
6. Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.